

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Faragó László

TÉRI LÉT

Társadalomtér-elméleti alapvetések

**MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete
Pécs, 2016**

CÉLKITŰZÉSEK

A társstudományok legújabb eredményeire támaszkodva kívánok hozzájárulni a gyakorlatban is működőképes *társadalomkonstruktivista térelmélet* megalapozásához. A szaktudományunk önazonosságából kilépve, alternatív multidiszciplináris ismeretek birtokában *új szintézisre* törekedtem. A tértudományok alapfogalmainak egy részét az általam „*társadalmi fordulatnak*” nevezett változásoknak megfelelően tárgyalom. Vállalkozásom a hazai tértudományokban egyedülálló és több megállapításom nemzetközileg is újszerűnek (pl. autopoietikus zárt terek koncepciója) tekinthető.

A magyar tér- és területi kutatások többsége empirikusan jól kidolgozott, de *teoretikus megalapozásuk* eddig kisebb hangsúlyt kapott. A térelmélet nemzetközi megújítási kísérletei a társadalomtudományokban bekövetkezett változásokon alapultak, és én ezeknek *a változásoknak a hazai tértudományokba történő bevezetésére, elfogadtatására töreksem*. A térelméleti alapkérdések újrafogalmazásának az alapjait elsősorban a (tudomány)filozófiában és a szociológiában kerestem és azoknak a releváns tételeknek *a tértudományi adaptációjára* törekedtem, amelyek hatással lehetnek az alkalmazott területi kutatásokra és a tervezésre is.

A hazai térelméleti vitához azzal is hozzá kívánok járulni, hogy ráirányítom a figyelmet arra, hogy különböző (tudomány)filozófiai, ideológiai alapokon eltérő elméletek építhetők fel, azokból más gyakorlati következtésekre juthatunk, és ezáltal bővülnek ismereteink a térről.

Dolgozatom újszerű mondandója nagyon leegyszerűsítve az, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok nem térben zajlanak, ahogyan számtalanszor elhangzik még tudományunk legrangosabb képviselőitől is, hanem tereket hoznak létre. Ismeretelméleti, tudásszociológiai megközelítésben minden tudott, leírt tér társadalmi.

TUDOMÁNYFILOZÓFIAI ÉS MÓDSZERTANI ALAPOK

A dolgozatban azért foglalkozom a szokásosnál bővebben tudományfilozófiai kérdésekkel, mert az általam itt tárgyalt elméletek jelentőségükhöz képest alulreprezentáltak a hazai tértudományokban, hiányoznak a szakirányú felsőfokú oktatásból, és e kérdések részletes kifejtésével *új szemlélet emancipációját szeretném elősegíteni*.

A posztmodern dekonstrukció mint tudományos módszer alkalmazása

A posztmodern dekonstrukció eszmeiségét én olyan *kritikai attitűdnek* tekintem, amely minden elmélet, módszer, fogalom állandó újraértelmezésére ösztönöz, és amely utat nyit a pluralizmus irányába. Nem a rombolást szolgálja, hanem hozzásegít bennünket ahhoz, hogy jobban megérthessük a különféle elméleti konstrukciók lényegét. A dekonstrukció interdiszciplináris vagy transzdiszciplináris jellege is kedvező a kritikai tételmelet számára, mert számos tételmeletzés lehetőségét nyitja meg, így jobban megfelel a világ sokszínűségének, mint a hagyományos leegyszerűsítő, kizárólagosságra törekvő állítások, metanarratívák.

Az igazság, a tudományos állítások relativizálása, a posztmodern sokértelműség, a fix pontok nélküli világ folyamatosan kritika tárgya. E kritikák hatására mégsem a hagyományos módszerekhez való visszatérést szorgalmazom, hanem a tudományos állítások belső logikai egységének a megteremtése mellett az interszubjektív, a kommunikatív igazolásra (társadalmi objektivitás), a társadalmi elfogadottságra (legitimációra) és a gyakorlati életben való alkalmazhatóságra teszem a hangsúlyt.

Ismeretelméleti alapvetések

Ismereteinket egyrészt tapasztalatainkból szerezzük, másrészt társadalmi (szociológiai) tényezőktől függnek (Kuhn 1984). A tudás az nem valami „odakint lévő”, rajtunk kívül álló dologszerű valami, amely „objektív módszerekkel” összegyűjthető, hanem mindig konkrét körülmények között (szituáltság), konkrét szereplők (szubjektivitás) konstruálják. A rajtunk kívüli világ csak, mint *jelenség* (fenomén) *létezik számunkra*. A megismerő nem csupán észleli, hanem *elrendezi* a külvilágból kapott jeleket, a folyamatosan alakuló (tér és idő) szemléletével és előzetes ismereteivel (fogalmaival) a maga számára *újrakonstruálja* a kapott információkat. Mindenki másként ismeri meg a valóságelemeket, a komplex rendszereket (pl. város), másként fogad be és használ ideákat, azaz mindenki számára másként létezik a (külső) valóság.

A megfigyeléseink elméletterheltek és az elméleteink megfigyelésterheltek. Nincs teóriamentes empirizmus és a realizmus is csak egy (kulturális) ideológia. A meglévő elméletek és hipotézisek (előzetes hitek) és az ezekhez kapcsolódó kísérletek során szerzett tapasztalatok *eredője* az új tudás/meggyőződés (Bloor 1992). A megismerési folyamatban fontos szerepet játszik a nyelvi kommunikáció, hiszen a közös hitek oka, igazságtartalma a nyelv segítségével azonosítható, így a közös tudás is társadalmi jellegű. A kommunikáció segítségével fokozatosan ki-

szűrődhetnek a „torzító tényezők”, így ez a folyamat biztosíthatja a *társadalmi objektivitást, azaz az interszubjektivitást az objektivitás forrása.*

A tudat és a megismerés tárgya kölcsönösen feltételezik egymást, ebben az értelemben összetartoznak. A körülöttünk lévő materiális világ a megfigyelés „nyílásán és csatornáján” keresztül érzékelteti jelenlétét, hat ránk (Barnes, Bloor, Henry 2002:31).

A megismerő és a megismerés tárgya is téri módon létezik, és a megismerés is térszemléletben történik. A mindenkor megmutatkozó tér mindig specifikus, *sajátossága* kötődik a megismerő és a „megismert” sajátosságaihoz és a kontextushoz.

Számunkra nem létezik értelem nélküli valóság. A magában való dolgokat is interpretálva, érdekekkel, szándékokkal áthatva fogjuk fel. Konstruktivista szemléletben mi tesszük a dolgokat azzá, amik, számunkra úgy valóságos, hogy *hozzátesszük az értelmet, a potenciális funkcióját,* azaz megkonstruáljuk azokat. A megismerhető, a megtapasztalható tér csak az értelem-összefüggésben, csak az életvilágban betöltött funkciójának megfelelően valóságos, amit csak belülről, a „világban élve/lakva” tudunk megismerni. A természet, a magában való dolgok nem önmagukban valóságosak számunkra, hanem értékeinkkel együtt jelentik az életvilágunkat. A tér sem a magában való világ abszolút eleme, hanem *jelentéssel megtöltött, állandóan konstruálódó relacionális hálók sokasága (életvilágtér).*

Társadalmi konstruktivizmus

A konstruktivizmus számos kortárs nézetet integrál, és az autopoiézisz koncepciója teljesen új megvilágításba helyez térelméleti alapkérdéseket (pl. téregységek határa, belső működése és külső kapcsolódása). A valóság ábrázolása, a világ rekonstruálása helyébe annak *megkonstruálását* állítja, *a világ megélésének a rendjét* (tereit, strukturáját) kutatja. Tagadja a létező külső világ és a szubjektív tapasztalatok éles elválaszthatóságát, az objektív–szubjektív dualizmust, relativizálja az ontológiai állításokat. A *társadalmi konstruktivizmus* azt jelenti, hogy mi emberek is közrejátszunk abban, ahogyan a valóság számunkra „felépül”, megjelenik. A nem társadalmi tényezőket is az emberek közreműködésével „rakjuk össze” („assemble”), és azok mások is lehetnének, az események másként is alakulhatnának az emberek „közreműködése” nélkül (Latour 2005).

A mindennapi használhatóság és a konkrét szituációban meghozandó választásaink szempontjából általában nem szükséges feltétel az elméleti konstrukciók természet tudományos objektivitása. *Elégséges, hogy a gyakorlatban „működik”* valami, azaz alkalmas a konkrét probléma megoldására, a konkrét cél elérésére, teljesíti funkcióját, használata nem ütközik gyakorlati nehézségekbe, nem lehetetlenül el a valóságban. A konstruktivizmus *módszertanilag empirista* abban az érte-

lemben, hogy tudáskonstrukcióit állandóan *összeveti a külső környezettel*, állandóan *teszteli* az észlelt világban. Az elméletek igazságtartalma a megélt életvilágnak való megfelelésben, a problémamegoldó képességben, más tapasztalatokkal történő összevetésben „*igazolódik*” vagy *kiszekleltálódik*.

Az *autopoiézisz* (önszerveződés, önépítés) és a *strukturális kapcsolódás* (structural drift/coupling) tételeinek adaptációját tartom a *térelmélet szempontjából újító jelentőségűnek*. A társadalmi egységeket (pl. helyi társadalom) is tekinthetjük autopoietikus önszerveződésekknek (Luhmann 2006), önfenntartó és önmódosító funkcionális rendszereknek, amelyeknek *saját*, történetileg alakuló *működési rendjük van*, és amelyek a környezetükkel olyan *kompatibilis* struktúrákat építhetnek ki, olyan programokat, cselekvéseket hajthatnak végre, amelyeket környezetük megenged. A *zárt rendszerek* strukturális kapcsolódása olyan *belső szelekciós mechanizmus*, amely bizonyos hatásokat befogad (adaptál), másokat kizár („lepattint”). A zárt társadalmi rendszerek egyben olyan téregységek is, amelyek határait a belső önszerveződő működésük adja. „Önmagukat transzformálják önmagukká”, azaz a rendszer működésének elsődleges „inputjai” és „outputjai” is belső komponensek, belső relációk és interakciók (Mingers 2004). A zárt téregységek nem a hagyományos értelemben elemei a nagyobbaknak, hanem *viszonylag autonóm* egységek. Outputjaikat, külső kapcsolataikat nem csak az inputok, a külső hatások határozzák meg, hanem az is, hogy önmaguk *milyen kimenetet akarnak, a saját rendelkezésre álló* (humán és természeti) *erőforrásaik* (területitőke-elemeik), *azok folyamatosan alakuló relációi mit tesznek lehetővé*.

Társadalmi (szociológiai) fordulat a térelméletben

Nyugaton az 1970-es évektől kezdődően a társadalomtudományokban antipozitivista szociologizáló trend erősödése figyelhető meg. Egyrészt nagyobb hangsúly került a különböző területi paradigmák társadalmi dimenzióira, a területi jelenségek társadalmi keletkezésének és konkrét hatásainak az elemzésére; másrészt felértékelődött a mindennapi élet, a konkrét helyek sajátos kontextusa. Az új módszertani empirizmus új társadalomelméleti keretek között folyik. A társadalmi megközelítés túlhangsúlyozásának az elkerülésére a XX. század fordulójára megtörtént az emberi és a nem emberi tényezők újraegyesítése (lásd pl. cselekvőhálózat-elméletet).

Azt állítom, hogy a társadalomtudományokban és a bölcsészettudományokban bekövetkezett téri fordulattal párhuzamosan a *tértudományokban társadalmi fordulat zajlik*, azaz a tériséget, a téri létet elsősorban társadalmi jelenségként kezelik, és az ismeretelméleti megközelítések nagyobb jelentőséget kapnak. A *tér és a társadalom összetartozó fogalmak*, és kialakulóban van egy *konstruktivista társadalomtér-*

elmélet. Ennek lényege, hogy minden *téri módon létezik és a konkrét terek a társadalom működése során konstruálódnak*. Részesei is vagyunk az általunk is alakított, a folyamatosan konstruálódó térnek, és társadalmi szubjektumként el is gondoljuk azt.

Nem arról van szó, hogy vannak a fizikai, a mentális és a társadalmi gyakorlatok terei és ezeknek van valamilyen kölcsönhatásuk, hanem a társadalomtér (életvilágtér) magába olvasztja az összes teret. Sem a természetet, sem a teret nem tudjuk konceptualizálni *társadalmi jelentések* nélkül. Nem a társadalomtól függetlenül létezik a tér, hanem *a társadalmi lét során keverednek a dolgok és az emberi tényezők, amelyeket egymáshoz fűződő viszonyaikban (relációkban, hálózatokban) térként ragadunk meg*. Az egyidejű különbözőségek és kapcsolataik által alkotott térben az értelmet adó ember keres rendező elvet, visz valamilyen rendet, értelmet. *A tér*, a térbeli rend nem tud önmagában a társadalomtól függetlenül differenciálódni, mert az *a társadalom speciális formája* (Löw 2008). A joggal felvethető kérdés az, hogy minden tér társadalmi konstrukció, vagy csak a társadalom (termelési mód) által alakított, használt tér az? A hazai fórumokon jelentős vitát kiváltó álláspontom szerint nem csak a társadalmi terek társadalmi produktumok, hanem *minden tér ideája, fenoménje társadalmi konstrukció, a fizikai tér leírása is értelmezés, értelemadás*. Tehát ismeretelméleti nézőpontból *minden tudott tér, minden téri ismeret társadalmi*. Massey (1995) is azt hangsúlyozza, hogy *a társadalmi és a téri mindenben egyszerre van jelen*. Mivel ez nem mindenki számára egyértelmű, a *társadalomtér kifejezés azt erősíti meg, arra irányítja rá a figyelmet, hogy a térhez hozzátartozik valami nem dologi (nem természeti, nem fizikai) eredetű – jobb szó híján –, „összetevő”, a megkonstruálásának a folyamatában benne van az ember is*. A tértudományok előtt álló legtöbb megválaszolendő kérdés (egyenlőtlen fejlődés, területi kohézió stb.) is társadalmi és nem természeti probléma.

Tértudomány(ok), tértanulmányok

Térelméleti kutatásaim helyét keresve a tértudományokban bevezetem a *tértanulmányok* fogalmát. Számos tudományterületen az új törekvések, a klasszikus diszciplínáktól való megkülönböztetésre, az új kutatási stratégiák megjelölésére nem a tudomány (science), hanem a *tanulmányok* (studies) megjelölést használják. Az új problémafelvetések és módszerek, a policy-alkotás túlmutat a pozitivistá tudomány keretein, és szükségessé teszi a különféle humán- és társadalomtudományi diszciplínák együttes használatát (szociológia, antropológia stb.). A többes szám használatával (*tértudományok, tanulmányok*) nem csak a több diszciplínára, a multidiszciplinaritásra utalok, hanem arra is, hogy a posztmodern, a posztstrukturalista – esetemben különösen a konstruktivista – tudományfelfogás az egységes

tudományfelfogással szemben a különféle nézetek, elméletek, tudományok *egymásmellettsége* mellett érvel. A tér tanulmányokhoz legközelebb a „regional studies” állnak, de a regionális jelző lecserélésével a tágabb térértelmezésre, a szélesebb vizsgálati fókuszra kívánok utalni.

A tér tanulmányok különböző ismeretelméleti, lételméleti és metodológiai megközelítésekől tárgyalják a (társadalom)téri és a területi összefüggéseket. A kritikai földrajzzal szemben a tér tanulmányok műveléséhez nem szükséges a marxista, a posztkolonialista, a feminista vagy posztstrukturalista ideológiai közösség, hanem megenged ennél szélesebb palettát. A tér tanulmányokban a közös kutatás tárgya a társadalmi (kulturális, politikai, gazdasági) kapcsolatok és diskurzusok által létrehozott/alakított téri rend (térstruktúra), és ennek hatása e relációkra, és az a törekvés, hogy mérsékeljék a „kemény tudományos elméletek” és a gyakorlat közötti szakadékokat.

A tértudományok és a tér tanulmányok között szoros a kapcsolat, jelentős az átfedés, az egyes diszciplináris ágaik között nincsenek éles határok, inkább ország-specifikus különbségek vannak. Úgy gondolom, hogy a tér tanulmányok az emancipációját követően beintegrálódnak a tértudományok közé, így a későbbiek során elég lesz tértudományokról (esetleg tértudományról) beszélni.

A tértudományok azoknak a *tudományágaknak a sokasága*, amely azt vizsgálja, hogy a tér társadalmilag és materiálisan miként konstituálódik és konstruálódik, az emberek (társadalom) és a dolgok (természet) interakciói miként alkotnak hálózatokat (komplex rendszereket) és azok hogyan működnek. Mint társadalomtudománynak a feladata a társadalmi, a gazdasági és a politikai folyamatok relációinak, kapcsolatrendszerének, struktúrájának, a szövetének a feltárása.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Téridő

A tértudományok közös alapfogalma a tér, amely sajátos egységet alkot az idővel. *A létező világ nem létezik idő és tér nélkül és fordítva*. Sok tekintetben a tér és idő egylényegűek. A szinkronia, az *egyidejűség*, az egymással *párhuzamos* történések, az egymás *melletti* időpillanatok alkotják a teret. A tér az adott pillanat mélysége, dimenziója, sokfélesége, és az egymást követő betöltött helyek, események alkotják, *jelenítik meg* az idő folyását. A közös „most” teremti meg a tér pontjainak az összekapcsolódási lehetőségét. A szinkronitás (tér) és a diakronitás (idő) a *létezés módjai* (modusai).

A tér, az idő és a megjelenítő „tartalom” értelmes együttlétezése

A térnek és az időnek *nincs önálló léte*, nem per se létezik, de a téridő hozzátartozik minden *létezőhöz*. Nincs önmagában vett tér, amit önmagában érzékelhetnénk vagy megvizsgálhatnánk, de minden konkrét létezés egyben téri létet jelent. A tér és idő számunkra eleve adott létfeltétel és történeti szemléleti mód. A tér a létezés lehetőségfeltétele, *mindig csak valaminek van térisége, térszerkezete, vagy lehet területe*. Ebben az értelemben *a tér parazita* (Agnew 2005), önmagában nem, csak a létezők által képes megmutatkozni. Az idő és tér anyag nélkül is elképzelhető, de csak mint *a megfigyelő ember formai szemlélete és szemléleti formája*. A konkrétan megjelenő tér megismerése valamilyen tapasztalathoz köthető, amire hatással van a tér, mint szemléleti a priori, mint olyan speciális konstituens, amely önmagából eredően nem határoz meg semmit.

Minden konkrét dolog, esemény megjelenít és vizsgálhatóvá tesz egy konkrét téridőt, és minden ilyen elemet/egységet/helyet egy sajátos kapcsolatrendszer, viszonyrendszer, relációhalmaz (struktúra, atmoszféra) „vesz körül”. A tér és idő modulusban létrejövő kapcsolatok, hatások, viszonyok alkotják a komplex környezetet, teremtik meg a működési kereteket, az emberi értelmezési tartományt, és ezek *együtt eredményezik a rendeltetésszerűséget*. Minden csak a téridő dimenziójával együtt az, ami, csak ilyen módon lehet rendeltetésszerű, csak így képes *betölteni funkcióját*, csak azzal együtt *kap jelentést*, csak azáltal válhat egy absztrakt idea tárgyi létezővé, egy esemény konkrétá. Javasolom, hogy a tértudományokban a dolgokat és az eseményeket olyan *tulajdonságkomplexumként* értelmezzük, amelyek *a külső relációnyalábjajaikkal együtt válnak értelmezhetővé*, amelyek hozzátartoznak a funkcionálásukhoz, a működésükhöz. Ha ugyanazt a dolgot vagy eseményt más időbe helyezünk, vagy más helyhez rendeljük, akkor annak más lesz a lényege/értelme, más jelentést, funkciót hordoz, és szükségképpen megváltozik az azonossága.

A tér, az idő, a tartalom összetartozása azt is jelenti, hogy egymás nélkül nem „léteznek”, azaz ha nincs megjelenítő „tartalom”, akkor nincs a hozzátartozó tér és idő sem, nincs mire irányulnia a megfigyeléseknek. Mintegy negyedik dinamikus (megragadó, megismerő, interpretáló, jelentést adó, fókuszáló) dimenzió jelenik meg a térszemléletben történő megismerési folyamat. (Ha a téridő négy dimenzió, akkor az emberi szemlélet lehet az ötödik.) A változó világ konstituáló részeként e dimenziók metszéspontjában funkcionál minden entitást.

A tér és az idő *a megismerésben* is fontos szerepet játszik, szemléletet ad, rendszert, struktúrát biztosít, és *hozzátartozik a megismerő és a megismerés tárgyának közös lényegéhez* (azonos létmód). A megismerés tárgya feltétele az adott tér és idő megjelenítésének (hordozója, médiuma), és ezáltal a megismerhetőségének. És

fordítva: valaminek a megismerése, feltárása, leírása egyben a tér és idő (strukturájának) megértéséhez, megjelenési formájának leírásához is hozzájárul.

Térértelmezések

A tér *nem egy konkrét fizikai valóságelem*, nem önálló szubsztancia, amely természettudományos módszerekkel egyre jobban megismerhető, mérhető, leírható, hanem különböző létezők, komplex rendszerek *téri létmódja*, relacionális összekapcsolódása, amelyeknek nagyon *sok vizsgálati és értelmezési aspektusa van*. A különböző létezők relációi sok különböző teret (mezőt, rendszert, hálózatot) alkotnak, amelyek rendelkeznek saját, *általuk létrehozott* belső strukturával/rendszerrel, azaz térrel, és ezek strukturális kapcsolatban vannak más térben létezőkkel, és ezeknek a tereknek számos értelmezése lehet.

A *legfőbb térértelmezéseket, térkoncepciókat, szemlélet- és megismerési módokat olyan főbb típusokba sorolom*, amivel gyakran találkozhatunk az érvelésekben, amelyek *eszmeként hatnak a napi gyakorlatra*, amelyek leginkább befolyásolják a térrel kapcsolatos diskurzust (a szakmai vitákat, politikát és közbeszédet), és így hozzájárulnak a terek létrehozásához és alakításhoz. A klasszifikációm sajátossága, hogy klasszikus térkoncepciókhoz szemléleti módokat is társítok és gyakorlati konstrukciókat (hétköznapi, tervezői) is tárgyalok.

▪ *Abszolút tér, „objektív” szemlélet*

E koncepció szerint az *abszolút tartályszerű* térben, mint egy koordináta-rendszerben, mint egy meglévő üres strukturában helyezkednek el, illetve abban lokalizálhatóak a tárgyak, a kapcsolatok, az események, abban élünk. Az abszolút tér egy *külső adottság* számunkra, amiben értelmezhetőek (mérhetőek) a fizikai távolságok és történnek a mozgások. E felfogás szerint a tér *szubsztancia, önálló entitás*, háromdimenziós végtelen *természeti jelenség*, amely mindenütt egyforma, nincsenek kitéüntetett pontjai, helyei, és irányait tekintve is egyenértékű (Descartes 1996). Kitéüntetett jelentőségű, de csak egy a dolgok között. Olyan, mint egy előzetesen adott nagy tartály, amelynek bármely pontját utólagosan elfoglalhatják a tárgyak, az emberek, amelyben történnek az események. Ebben az értelmezésben a tér az, *amiben vagy amin a „nem téri” dolgok léteznek*, mozognak/alakulnak. *Függetlenül létezik* azoktól az eseményektől, tárgyaktól, amelyeket magába foglal, amivel „meg van töltve”, vagy ami rajta játszódik, és az emberi szubjektumtól is, azaz a *magánvaló tárgyi természetű része*. Mindebből következően fel kellene tételeznünk, hogy a tér önmaga lényegéből, szubsztanciájából eredő *rendezőerővel bír*, hatással van a

benne létező dolgokra, hat azok formai megjelenésére, elrendeződésére, strukturálására. A szükségszerű háromdimenziós léten kívül valójában e gondolkodás alapján csak arról lehet szó, hogy az események és a dolgok közötti kapcsolatok, mint a térben meglévő fizikai távolságok és irányok értelmezhetőek és azok matematikai és geometriai eszközökkel leírhatóak. Az önmagában vett nemlét-tér nem más mint a formai megjelenés passzív lehetőség-tartománya.

▪ *Objektív anyagi és társadalmi terek, duális marxizáló térszemlélet*

E térfelfogásban is elkülönül és számunkra elkülöníthető a természeti (anyagi) és a társadalmi létszféra. A természeti tér adja azt a fizikai (hát)teret, amelyben kibontakozik a társadalmiság. A fizikai tértől elkülönülő, a történelmileg meghatározott társadalmi tér is az *objektív törvények szerint működő valóság része*. Az „elsődleges alap” a fizikai vagy természeti környezet, és erre az alapzatra vetítődnek rá a különböző rétegek és bonyolult hálózatok, amelyek gyakran materiális formában jelennek meg. *A társadalmi tér* absztrakt, de mégis valóságos tér, amelyet *társadalmi, politikai erők formálnak*, alakítanak és társadalmi kapcsolatokat, viszonyokat fejeznek ki. A társadalmi tér társadalmi képződmény, *a téralkotás folyamata politikai folyamat*, és az így létrehozott tér már eszköze a későbbi „tértermelésnek” (Lefebvre). E szemléletben fontos tudományos és gyakorlati kérdés a természeti (fizikai) és a társadalmi terek *dialektikus kapcsolata*. E felfogás a társadalmat is nyers tények (demográfiai, etnikai, gazdasági stb.) segítségével izolálja, strukturálja, adja meg csoportjaik területi mintázatait. E gondolati rendszerben a személyek és a társadalmi csoportok is úgy töltenek be pozíciókat a társadalmi térben, mint tárgyak az abszolút térben. Jellemzőik alapján oszlanak meg/el a térben, és például nem vizsgálják az egzisztenciális létük által létrehozott önszabályozó konstrukciókat.

▪ *Relacionális (relatív) terek, szubjektív térszemlélet*

Nem egy abszolút térben élünk, hanem egy *relacionális hálózat részeként*. *A tér az „együttlét rendje”, egy „kapcsolatszett”, ahogyan azt mi megismerjük*. A szubjektív szemlélet lehetővé teszi, hogy a teret a megismerő szempontjából különféleképpen értelmezzük, és ezzel a különbözőséggel számolhassunk. *A tér különféle elemekből és azok relációiból konstruálódik*; tárgyak, cselekvések relatív egymásra hatását („hatásösszefüggés”), viszonyát, vonatkozását, „elhelyezkedését” jelenti, amelyeket a rendszer (a világ) részeként létező „társadalmi szubjektum” a helyzetének, az orientációjának és az intencionalitásának a függvényében ismer fel,

gondol el (vonatkoztat, viszonyít), így *nem önmagában vett szubsztancia*. Mind-ebből következően a tér aktivitása, hatóereje is az emberek által interpretált dolgokból és eseményekből ered, és a konkrét megjelenési formái és értelmezései *történetileg változnak*, követik a társadalmi változásokat, így relatív fogalom.

▪ *„Térbeliség” mint létmód, heideggeri térfelfogás*

A tér se nem objektív, se nem szubjektív. Nincs benne-lét-mentes létező, ami bizonyos esetekben kapcsolatba lép a világgal. A kapcsolat csak azért és oly módon lehetséges, ahogyan a *jelenvalólét a világban való lét*; nem egy másik létezővel való találkozásról van szó. A tér nem a többi létező között jelenlévő dolog, hanem az, amit a szubjektum kivetít a külvilágra és ami lehetővé teszi a megjelenítést. Az ember térszerűen képes érzékelni, és magában térszerűen megjeleníteni, elkülöníteni a dogokat. Sem a tér nincs a szubjektumunkban, sem a világ a térben, hanem a tér a „világban” van. A *térbeliség, a téri létmód nem külsődleges*, hanem a világban való létnek megfelelően a priori adva van. De természetesen a térbeliség kezelése a tértudományokban és a területfejlesztésben lehet tematikus, célirányos formális feladat. Ilyenkor a *megmutatózó jelenségtereket vizsgáljuk*. Tekinthejtük önmagukban is a dolgokat, de világon belüli összefüggések nélkül azok elvesztik rendeltetésjellegüket, specifikus környezetszerűségüket, és csak a térbeli kiterjedések, távolságok formai összefüggései jelennek meg. A *létezés a világban való létet* jelent. A tér annyiban konstituense a világnak, ami a világban való létből következik, ahogyan a jelenvalólét alapszerkezetét testesíti meg. Nem arról van szó, hogy a szubjektum fizikailag benne van a külső világban, hanem maga is oly módon alkotó része annak, hogy a világtér szerkezetével rendelkezik, az az a priorija.

▪ *Konstruált értelmes terek, konstruktivista térfelfogás*

Annyi a tér, amennyivel kitöltöd a lehetőséget. Mindenki saját maga rendezi be saját világát, hozza létre valós és virtuális tereit, és ezzel hozzájárul a tér létrehozásához, alakításához (Faragó 2012/a). A fizikailag megjelenő teret is a dolgok és azok egymáshoz viszonyított pozíciói hozzák létre, azok létrejöttével konstruálódik. Amikor cselekszünk, amikor létrehozunk valami konkrét dolgot, akkor *helyeket és relációkat*, azaz teret alkotunk. Az emberek a mindennapi cselekedeteik során állandóan új tereket hoznak létre és átstrukturálják a már meglévőket. Az így keletkező realitásokat is mindenki másként éli meg, fogja fel és értékeli, és ez az értelmezés hatással van a jövőbeni cselekedeteinkre, térkonstrukcióinkra. Matriális és mentális konstrukciókat is létrehozunk. Az objektívként elfogadott terek is szubjektív feltételezéseken alapulnak, ebben az értelemben azokat is az emberek

alkották. A különféle relacionális terek strukturálása, a részek elválasztása vagy éppen összekapcsolása is attól függ, ahogyan értelmezzük, ahogyan kezelni, uralni kívánjuk a formai, a téri rendet. A mentálisan észlelt, társadalmilag megértett lét-tér emberi (politikai-gyakorlati) konstrukció, emberi kapcsolatokat leképező, egymást átfedő térelemek hálója.

Ismeretelméleti megközelítésben, a megismerés természete okán *minden teret társadalminak vagy értelmesnek* tekinthetünk. A cselekvési szituáció, a cselekvő (megismerő) státusa és irányultsága meghatározza a számára megmutakozó teret. A különböző téri struktúrák, területi rendszerek is az emberi értelmet, a kollektív praxist megtestesítő dimenziók. Nem egy tér, nem „egy igaz” térismeret van, hanem *a feltárt relációk értelemadások*, amelyek történetileg és kulturálisan alakulnak, és a konkrét kontextusban és irányultsággal a megismerő „hozzátész” valamit (interpretál) a konkrét elrendeződésekhez. *Az így megalkotott térnek jelentése, értelme van*, amely a létrehozó szándéknak megfelelően érthető meg.

Ontológiailag egy konkrét téregység (adott megközelítésben lehet egy település vagy régió vagy egy civil közösség) lényegéből eredő saját maga műve, kreációja. Vagy összetartoznak az egyes elemek és így közös teret (relációhalmazt) hoznak létre, vagy nem, és akkor nem alkotnak önálló téregységet. Az összetartozás belülről, a funkció, a működés lényegéből ered. Ugyanezen ismérvek alapján tovább már nem bonthatók, és ezek a határképző belső jellemzők a határon megszakadnak, és e rendszeren kívüli kapcsolódás már más típusú, jellegű, intenzitású.

Kétszer nem élhetünk ugyanabban a térben. Nem egy kész, változatlan világba születünk bele, amit csak meg kell ismernünk, nem egy külső térben, hanem *annak részeként, alkotójaként* élünk és cselekszünk. A világ olyan, amilyenné tesszük, a tér akként mutatkozik meg számunkra, ahogyan mi megéljük azt, ahogyan sajátunkká tesszük.

■ *A valós és az észlelt tér lokális „egybeesése”*

A test és a szellem elválaszthatatlan és a megismerés a valóságos testi létezőként élő ember megnyilvánulása (Merleau-Ponty). A mozgásban lévő *emberi test* a relacionális fizikai világ része. A közvetlenül megélt, megtapasztalt, használt környezetünk, az általunk konstruált tereink térképszerűen vannak jelen a tudatunkban (hippocampusban), a fogalmi rendszerünkben. A napi gyakorlathoz, rutinhoz, a ténylegesen megélt térhez kapcsolódó tudásban a *közvetlen fizikai oksági tapasztalatok* dinamikus láncolatai játsszák a nagyobb szerepet. A testtel bíró szubjektum valamilyen cselekvésen keresztül közvetlenül tapasztalja meg a napi gyakorlat tárgyait, a fizikai távolságokat és nem csak önmagán belül gondolja el azokat. Ebben a megismerési folyamatban *egyre hasonlatosabbá válik a reprezentáció (je-*

lenség) és a megismerés tárgya. A fogalmak, a szimbólumok a rutinszerűen ismétlődő praxisban valós jelentést nyernek, és felértékelődik a percepció és a tudáskonstruálás strukturálisan kapcsolódó külső közege. E térélmények reprezentációi, képzetei a praxis szempontjából megfelelnek a külső valóságnak. Ezekre a helyben található tárgyakra, a köztük lévő kapcsolatokra gyakran fókuszálódik a figyelem és megerősíti vagy korrigálja a tapasztalat, így élesedik a kognitív kép, jobban visszaadja és rögzíti a fizikai valóságot. Akikkel osztozunk a megélésben (közös tapasztalat), azok kognitív képei is hasonlóbbá válnak, amelyek további interszubjektív kommunikációval tovább tisztíthatóak, élesíthetőek. Ezért is mondhatjuk, hogy a megélt világnak, a konkrét helyeknek (otthonnak) más a szerepük az életünkben, mint az ezekre is ható absztrakt térszemléletnek és térkategóriáknak. Bizonyos fogalmak és cselekvési módok helyekhez kötődnek, a napi praxisban beágyazódnak, térileg és területileg is lehorgonyoznak. Ez ad egyfajta ontológiai biztonságot, otthonosságot biztosít a mindennapjaink rutinjában.

A testiség, a mindennapi mozgás során szerzett gyakorlati tapasztalatok hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy a teoretikus/észlelt és a valóságos terek korreláljanak egymással, ezért a testi mozgás során történő térstrukturálást objektívnek tekinthetjük (Merleau-Ponty 1989). A személyes létben megtestesül a tér. *A testileg feltárt tériségben megteremtődik az ontológiai és az ismeretelméleti egység.* Az emberi test mozgása és a fizikai tárgyak mozgatása során *a kognitív térnek és a valóságnak – a működés erejéig – meg kell felelnie egymásnak.*

▪ *A kortárs szociológiai (cselekvés)elmélet néhány térelméleti vonatkozása*

A kortárs szociológiai cselekvéselmélet is szakít a fizikai/földrajzi és a társadalmi tér elválasztásának hagyományos felfogásával és a relacionális konstruktivista térfelfogáshoz áll közelebb. Egyaránt hibásnak tartja a teret csak fizikai vagy csak társadalmi konstrukciónak tartani. *Nincsen a társadalmi tér fölött álló, azt regulázó fizikai tér, és fordítva.* A tér létrejötte és formálódása a cselekvések és az egyidejűleg meglévő/keletkező struktúrák kölcsönhatásában történik. Martina Löw térszociológiája (2001, 2008) és a cselekvőhálózat-elmélet (ANT, Latour 2005) is integrálja az emberi és a nem emberi tényezőket, ezzel kívánna *egyensúlyt teremteni* a természet és a társadalom, a dolgok és az emberek között. Nemcsak a természeti és művi (artefaktumok) tárgyak és nem is csak a társadalmi relációk, hanem mindezek *együtt* ugyanannak a világnak *aktív térkonstruáló elemei*, ágensei. Az elrendeződési, a strukturálódási folyamat az emberi (szimbolikus) és a nem emberi (anyagi javak) tényezők *konkrét helyeken történő kölcsönhatása*. A hálózatosodott cselekvések *elrendeződései*, a heterogén aktorok *összekapcsolódásai* hozzák létre, alkot-

ják a teret. Ebben a dinamikus folyamatban a hálózatot létrehozó cselekvések és azok eredményei a fontosak.

A tér nem önmagában létezik, hanem cselekvések hozzák létre, amelyek testet ölthetnek és intézményesülhetnek, és ezek hatással lehetnek az új cselekvésekre. A tér egyszerre aktuálisan adott és egy lehetőségtartomány. Egyidejűleg jelenti a dolgok, eszközök, intézmények együttesét és azok használatát. A tér a *cselekvések feltétele és terepe*, egyszerre strukturáló és strukturált forma. A tér a performatív cselekvések során a tárgyak és az emberek szintetizálásával és relacionális elrendezésével jön létre.

A cselekvőhálózat-elmélet (ANT) olyan interdiszciplináris megközelítés, amelybe integrálták a működő humán és a nem humán cselekvőket, a társadalomtudományi és a technikai kutatásokat. Az ANT a hangsúlyt nem az egyes elemekre (aktorok, csomópontok) teszi, hanem a hálózati történések, az aktorok összefonódó cselekvésének a végeredményére. A társadalmi, a természeti és a technikai jellegű elemek hálózatosodott összessége folyamatosan újradefiniálhatja magát, új elemek és összefüggések kerülhetnek be vagy ki, megváltozhatnak a célok, az elemek egymáshoz fűződő viszonyai. *A különböző elemek* nem önmagukban, hanem egymással való kölcsönhatásukban, kapcsolatrendszerükben, transzformációikban *hálózatként határozódnak meg*, ezért egy-egy elem változása maga után vonhatja több más elem változását is. Ez megfelel a világban való *relacionális lét* koncepciójának.

Az utóbbi évtizedekben előtérbe került a *résztevő-megfigyelés*: „kövesd a cselekvőket”, „legyél részese a kísérleteknek”. Felhívom arra a figyelmet, hogy e módszerekkel sem kerülhetjük el a valamilyen előzetes szempont szerinti csoportképzést, a meglévő struktúrák alkalmazását (nincs „tisza ész”, nincs előfeltevés nélküli kísérlet).

A latouri cselekvőhálózat-elmélet alapján a tér fogalma a következőképpen foglalható össze:

- Nincs abszolút tér, hanem mindig csak specifikus téridő konfiguráció van.
- A teret a különböző relációkból létrejövő hálózatok alkotják („hálózati hatás”).
- A tér elemzése során a hálózatokat alkotó folyamatokat kell „követni”.
- A tér konkrét vizsgálata mindig ugyanazon a szinten (síkban) történik (pl. nincs elmozdulás a lokálisról a globálisra).

■ *Hétköznapi téridea, gyakorlati térhasználat*

Az emberek többségének a tér a napi rutin különböző tereit jelenti. A mindennapi gyakorlatban *stabilizálódott térképzetek* alapján rutinszerűen, „magától értetődően” történik a térhasználat, amelyre hatással vannak a mindenkor meglévő elrendeződések és a diszkurzív ismeretek is, így azok több embernél nagyon hasonlóak. A térkonstruálás, a térkialakítás folyamata társadalmi tevékenység, amire hatnak a kulturális sémák.

Az átlagember számára a tér a saját és a kommunikáció során tanulással szerzett tapasztalatainak valamilyen *szubjektív összessége*, olyan *saját konstrukció*, ami elsősorban az általa használt *földrajzi és kapcsolati tereihez*, azaz a *mindennapi életvilágához* kötődik. A megtapasztalt tér nem direkt módon képeződik le a gondolati struktúrájában, hanem a nyelvi és vizuális kommunikáció során megszerzett térszemlélet is hat rá. A mindennapi életben sokszor nincs jelentősége a valóságos és a virtuális terek hagyományos megkülönböztetésének.

A hétköznapi használatban az ember számára a tér egyfajta rendet, elrendezettséget jelent. Külsődleges adottság, ami lehetőségeket kínál (pl. amiben közlekedik, kommunikál), és korlátokat jelent (pl. távolság, költség), de inkább „minőségi” tartalmú, interpretált kategória, mint fizikai adottság. A konkrét helyekről és területekről szerzett tapasztalataink sem egy rajtunk kívül álló neutrális fizikai térként rögzülnek bennünk, hanem mindenki a saját szempontjai alapján éli meg azt.

■ *A tervezés terei*

A tervezők egyrészt azzal a fizikai és társadalmi életvilággal állnak kapcsolatban, ami a tervezés közege, és aminek maguk is részesei, másrészt tanult, máshol bevált ideákat, elvárásokat és modelleket közvetítenek. Amikor felméri a tervezés tárgyát, adatokat gyűjtenek, akkor felvázolnak (újraalkotnak) egy konkrét teret. Mindig szükségszerűen szimplifikálnak, absztrahálnak, és vélt vagy valós szabályoknak, elveknek megfelelően gyűjtik és rendezik az információkat. Soha sem a teljes valóságot ragadják meg, hanem a „maguk módján”, az aktuális feladatnak megfelelően *újrakonstruálják* azt. A tervkészítés kontextusának megfelelően *a tervezők alakítják ki, hozzák létre a tervezés tereit*, amelyek nem mások, mint annak tárgyai, tartalma. A társadalmi-gazdasági viszonyok konkrét társadalmi közeg általi interpretációja, konkrét érdekeknek és céloknak megfelelő leképezése. A tervező a megbízásnak és a tudásának megfelelő releváns téridőszleteket választ és azok kölcsönhatását, együttlétezését vizsgálja és „tervezi”. A tervezés nagyon fontos eleme, hogy mit emel be a tervezésbe és mit hagy ki abból, adott időben mit nem aktualizál.

Két jellemző térfelfogás különíthető el, amely meghatározza a tervezés jellegét és gyakorlatát: a ható okként, külső determináló tényezőként kezelt abszolút („külső tér”) és a belülről célirányosan alakítható emberi konstrukció koncepciója. Az elsőt inkább a pozitív tudományosság talaján álló, többségében leíró (kvantitatív) módszereket alkalmazók és a rendezési tervezők (physical/urban planning) képviselik, a másikat pedig sokkal inkább a gyakorlatorientált posztpozitivisták megközelítés jellemzi, és a jövőalakításra koncentrálnak.

A társadalomtér működési módja

Minden tárgy, jelenség az elemek összekapcsolódó rendjeként működik. Az összekapcsolódás logikája – fizikai törvényektől eltekintve – nem valami eleve adott abszolút rendből, hanem a belső működésből ered és társadalmi jelentést hordoz. A mélyben meghúzódó *kapcsolati rend, a struktúra a történetileg felhalmozódó (változó) tudásunkban van*. Ez nem determinisztikusan hat, hanem teret enged az ember kreatív konstruálási, alkotói képességének.

A tér nem úgy működik, mint egy univerzális ragasztó, amely különbözik az általa összekapcsolt más elemektől. *Nincs önmagában létező olyan térdimenzió vagy térbeli kontextus, amely mindentől függetlenül térként jelenik meg, és amely önmagában megmagyarázná a különféle elemek összetartozását*. Értelmezésemben *a társadalomtér az együttlétezők sokaságának az együttműködési (összekapcsolódási) rendjén keresztül hat*. Nincs a dolgoktól és a társadalmi szubjektumoktól független tér/struktúra, nincs mindentől függetlenül létező rend, hanem *az időben folyamatosan alakuló társadalomtér alkotja a mindenkori rendet/struktúrát*.

A tér a dolgok és az emberek heterogén összekapcsolódásán keresztül fejt ki hatását, *mint hatásösszefüggés működik*. A működése az összekapcsolódás, a kölcsönhatás lehetőségét és tényleges megvalósulását jelenti, lokalizációs és orientációs rendszerként működik.

Értelmezésemben a térstruktúra és a rokon fogalmai a társadalom működésével hozhatóak kapcsolatba. A területi elrendeződés értelmezése, a besorolás, a lokalizáció is társadalmi különbségtétel, az összetartozás (bennfoglaltság) megállapítását és a határok meghúzását jelenti. A hálózatosodás a társadalomtér elemei közötti kapcsolatépítés, együttműködés folyamata. *A strukturálás értelemdadás, amely tágabb társadalmi összefüggésrendszer relációit jeleníti meg*. A területi szintek meghatározása is a társadalmi relációk általunk történő vertikális besorolása.

Amikor struktúráról, szerkezetről beszélünk, akkor valaminek (jelenség, folyamat) a térbeli megjelenéséről, a relációinak a felépítéséről, architektúrájáról van szó. Azaz a szerkezet, a struktúra fogalma térszerkezetet, térstruktúrát jelent. Maga a világ a helyek struktúrája. A különböző rendszerek térbeli létmódjának az értel-

mezése tárja fel a konkrét jelenségnek a szerkezetét, a struktúráját. És fordítva: ha valaminek a szerkezetét, struktúráját vizsgáljuk, akkor ezzel annak a tériségét (téri létmódját, működését) tárjuk fel.

Az egyes elemek *elrendeződése és kapcsolati hálója* alkotja a *térszerkezetet*, a rendszer szerkezeti felépítését. (A földrajzban a térszerkezet elsősorban területi megoszlást, a vizsgált elemek területi elrendeződését jelenti.) Az elemek egymáshoz kapcsolódásának, a relációiknak a jellege, módja, irányultsága, hierarchiája adja a *térstruktúrát*. Tehát elméletemben a *tér*, a *területi rendszer*, a *térszerkezet* és a *térstruktúra* rokon fogalmak. A szerkezet inkább a (fizikai) formára, az elemek elrendeződésére, architektúrájára utal, ami a hagyományos szemléletben a matematikai, geometriai, térképészeti eszközökkel megragadható, míg a *struktúra* az elemek közötti kapcsolatokra, az egymáshoz való viszonyukra utal, ami inkább minősítést, értelmezést jelent. Ez utóbbi inkább igényli a relationalista, posztstrukturalista, posztmodern szemléletet.

Ahogy a térnek, úgy a struktúrának sincs önálló léte. *A struktúra, mint „működési szabály”, mint zeitgeist, mint kontextus, mint atmoszféra mindig a fejekben, a köztudatban létezik és az adott helyen a lokalizált cselekvésekben ölt formát.*

▪ *Strukturalizmus: a társadalmi struktúra meghatározó tényező*

A strukturalizmus – leegyszerűsítve – az átfogó rendszer és elemeinek *kölcsönhatásában* való gondolkodást jelenti.

A marxista elméletekben a struktúra az elemek, a részrendszerek felett áll, *azoktól függetlenül objektíve létezik, és azokra hatást gyakorol.* Azaz a társadalmi-gazdasági struktúrák (ha áttételeken keresztül is) determinisztikus hatóokok, az azokban elfoglalt hely („struktúra-ágens”) előnyöket és hátrányokat testesít meg. A gyakorlatban a rendszer egészét, a struktúrákat viszonylag *tartós külső adottságként*, valamilyen *rendszer típusú elvárásként* (norma, törvényszerűség) kezelik, ami befolyással van az alkotóelemek lehetőségeire, orientálja vagy korlátozza azokat.

Anthony Giddens strukturációs társadalomelméletében a *struktúrák* a cselekvések *téridőszabályai*, amelyek nem valóságosan léteznek. A téridő nem valami megfogható dolog, hanem „strukturáló tényező”, amely hozzájárul a társadalmi gyakorlat megjelenéséhez és újratermeléséhez. Ha eltekintünk attól, hogy Giddensnél a struktúra mint külsődleges hatóok működik, akkor a *társadalmi jelenségek formájaként, struktúrájaként, rendjeként értelmezhető.* Pierre Bourdieu-nél is az emberek lehetőségei és tényleges cselekedetei nem (csak) az autonóm egyének racionalitásával, intencionalitásával magyarázhatóak, hanem *az objektív struktúrák és a szubjektív konstrukciók bonyolult kölcsönhatásával.*

■ *Posztstrukturalizmus: a struktúra az érzékelt és az érzékelő közös világa*

A posztstrukturalizmus nem a struktúrák létét, a mibenlétük feltárásának fontosságát kérdőjelezi meg, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy *nem elkülöníthető a létrehozó elemektől és folyamatoktól*, a nyelvi kontextustól, a maga komplexitásában nem tárható fel, és az ismeretelméletet az ontológia elé helyezi. A társadalom nem valami külső abszolút tér hatására strukturálódik, hanem az „önreferenciájának” megfelelően. A társadalom működése, a relacionális alrendszerek hálózatosodása adja a térstruktúrát, amelyben a kommunikációnak, a nyelvi jelentéseknek fontos szerepük van. A társadalomtér-struktúra működése is szükségszerűen a praxisában, a konkrét helyeken jut érvényre, konkrét társadalmi csoportok valósítják, élik meg azt.

A posztstrukturalisták jelentős része azt hangsúlyozza, hogy a különféle rendszerekben, a (tér)struktúrákban *az elemek az elsődlegesek*, és a köztük lévő kapcsolatokból alakuló – önmagában nem létező – *struktúra a másodlagos*, a következményszerű, bár elismerik a *kölcsönös meghatározottságot*.

A térstrukturálás, a területfelosztás sohasem egy változatlan adottsághoz, hanem mindig valamilyen használathoz, célhoz, inspirációhoz igazodik, és mint ilyen, politikai folyamat. Amikor értelmezzük, amikor megvizsgáljuk a bennünket körülvevő világot, akkor értelmet viszünk a már meglévő elrendeződésbe, értelmes rendet/teret teremtünk. Az így „látott” struktúra a meglévő elrendeződések és a megismerő kölcsönhatásának az eredménye.

Martina Löw (2008) *a tér hatásmechanizmusát „atmoszféraként” konceptualizálja*. A konkrét helyek „atmoszféráját” a tárgyakból és emberekből álló komplexitás *külső együttes hatásai alkotják*, amely hat az ott élők érzelmeire és az érzékelésükre, és ilyen módon befolyásolja cselekvésüket.

Latour (2005) szerint nincs a világnak alapstruktúrája, nincs egységes, önmagában rendszerszerű világ. Elképzelhetetlen, hogy a struktúra független legyen azoktól az egyénektől, akik létrehozták azt. A társadalom *a társulások által létrehozott állandóan mozgásban lévő kapcsolatháló, a létezők sokaságának működési módja*. A társadalmi tartomány teljesen „sík”, mert *a különféle szintek, a különféle megközelítések csupán a szemlélők állandóan változó nézőpontja*. Az önmagukban „síkban” történő összekapcsolódások csak az értelemadás által válnak strukturálttá, hierarchikussá. A helyi cselekvésekből, történésekből, jelenségekből kiemelünk, egymástól elválasztunk funkciókat, cselekvéseket és más összefüggésben (szinten) értelmezzük azokat.

Egzisztenciális helyidea (jelenvalóság)

Az 1970-es évektől a hely egyre inkább alternatív térkonceptiót képvisel: a helyi viszonyok és relációk által konstituált folyamatként értelmezik. Szociológiai értelemben átélt, mentális konstrukció és az emberi ágens (emberi döntés és cselekvőképesség) kettőssége. A világ cselekvő megélése hozza létre és alakítja a helyeket, amelyek integrálják az emberi tapasztalatokat. A mai felfogások a társadalmi szempontok hangsúlyozása mellett újra a természeti (fizikai) környezettel való egyensúlyt keresik: a hely a dolgok és az emberek (helyi társadalom) sajátos relációhalmaza, a test-lélek, a természet-társadalom konkrét generikus együttlétezése. Helyben biztosítható a szemtől szembe kapcsolatok lehetősége, a fizikai „jelenléti elérhetőség”. Helyben kapcsolódik az emberi test az anyagi világhoz; az emberi intenció és cselekvés és a fizikai tőke együtt konstruálják a helyeket.

A tér és a hely a mindennapi gyakorlatban összekapcsolódik, és ezáltal megszűnik e kettősség. A tér és a hely egzisztenciálisan és konceptuálisan is eggyé válik, mert a hely az, ahol megéljük és megértjük a világot, a teret, interpretáljuk és transzformáljuk a külső hatásokat, amelyeket a lokalizált jelenségek közötti kapcsolatok által létrehozott tér, a külső a környezet indukál. A tér és a hely dialektikusan strukturálják egymást, egymás visszatükröződései. A tér megértése is a helyi tapasztalatokon alapul. A téri kontextus alkotójaként létező hely unikális minősége rendezi a téri tapasztalatokat és a cselekvéseket. Konkrét helyen történik a „világban való lét”, mindenki számára a hely a jelenvalóság. Yi-Fu Tuan (1977) a tér és a hely kapcsolatát úgy fogalmazta meg, hogy a hely az a humanizált tér, ami elsősorban a napi praxisban, a tapasztalatok útján érthető meg.

A hely elsősorban az „itt”-et jelöli, bennünket („mi”), azt, ami elkülönül az „ott”-tól, másoktól. Számos, az egyéni életutakhoz kapcsolódó szubjektív, emocionális és hangulati tényező kapcsolódik hozzá. Itt osztoznak az emberek a közös élményekben, ez a napi rutin terepe. A hétköznapiakban is használatos értelemben „a hely az, ahol élek, ahol lakom, ahol otthon vagyok”.

Terület

A terület kifejezés általában a tér konkrét geometriai vagy földrajzi egységére utal. A tértudományokban leggyakrabban földrajzi és jogi-politikai értelemben használjuk a földfelszín különböző nagyságú és különböző intézmények által kontrollált (szabályozott) vagy használt egységeire. Az ilyen típusú konkrét terület jellemzője a határa (border, frontier), a csak ott együttlétező (bennfoglalt) dolgok és cselekvések és a mindezek relációiból (együtthatásából, működéséből) következő zártsága. A hagyományos „területi” megközelítéshez közel áll a tér konténerszerű felfogása,

a térképszerű ábrázolás és a makroterek felülről történő régiókba, tartományokba, megyékbe stb. történő felosztása, szervezése. A határokkal rendelkező átfedésmentes területek fontos *metodológiai, technikai eszközök* is.

A társadalom élete kulturális, uralmi, politikai határok között, ezek által kijelölt területen zajlik. A társadalmi egységek és a területegységek több vonatkozásban összetartoznak, így a társadalom, a gazdaság és a terület szervezése, irányítása, fejlesztése is összetartozik. A nemzeti, a közigazgatási területtel, területi határokkal kialakított téregységek mint konténerek jelennek meg a lakosaik, az ott működő gazdasági egységek számára. A terület nem egyszerűen magát a materiális földfelszint jelöli, hanem a *lokalizált tér* területhez kötött, területileg elkülönülten létező aspektusainak összességét.

Regionalizálódás, regionalizmus, regionalizáció, régiók

Nézetrendszeremben a *regionalizálódás* olyan ontológiai értelemben vett társadalmi és gazdasági folyamat, amely során lokalitásokat átívelő kapcsolatok alakulnak ki, azok gyakran ismétlődnek, vagy állandósulnak. A *lokális szinten túlmutató hálózatosodás* (klaszteresedés), együttműködés révén alakulnak ki a *működő régiók*. A *regionalizmus* a régiók kialakítását célzó elmélet és performatív törekvés, amely adott időben és térben kormányzási, területfejlesztési, fejlesztéspolitikai doktrínává válhat. A *regionalizáció* az éppen uralkodó (ott és akkor elfogadott) regionalizmusnak megfelelő regionális téregységek kialakítása, határok megvonása, térfelosztás és intézményesítés. A regionalizmus mint területpolitika, mint normatív elvárás, előírás elsősorban a kormányzási, igazgatási kérdésként kerül elő és új politikai, új közigazgatási egységek létrehozására irányul. A regionalizmus egyfajta közpolitika, hatalmi harc a térfelosztás jogáért és a terek feletti hatalom birtoklásáért.

Véleményem szerint a regionalizációnak lehet, de csak az esetek egy részében van materiális (pl. földrajzi), „tényszerű” kulturális vagy stabil gazdasági alapja, és nem szükségszerűen vezet közigazgatási régiók kialakításához. Az európai új regionalizmus magyarországi megjelenését én nem a reálfolyamatokkal magyarázom, és nem belső szerves (gazdasági, kulturális stb.) regionalizálódási folyamat eredményének tartom, hanem elsősorban az uniós integráció hatására alakuló politikai folyamatnak. A régió *társadalmi* – Magyarországon jelentős mértékben tudományos és politikai – *konstrukció*, a nyelv segítségével létrejött *diszkurzív termék*, amely a praxisban nyerheti el a végső értelmét, tartalmát.

Világnézeti és tudományfilozófiai alapállásoknak megfelelően különböző típusú regionalizmusok és régióideák lehetnek. Értékválasztásunknak megfelelő térreprezentációt próbálunk elfogadtatni másokkal, majd legitimáltatjuk azt. A regiona-

lizmus először a mentális reprezentáció kialakítására/formálására irányul és csak később intézményesül, jelenik meg a valóságban. De ha a különböző szereplők a későbbiekben a működésüket az így kialakított „tényhez” igazítják, akkor felfedezhetők az ezekhez köthető szabályszerűségek.

A régió nem egy változatlan entitás, hanem sokkal inkább hálózatosodási folyamat. A lokális-regionális-globális megkülönböztetés nem elsősorban különböző földrajzi léptéket, és nem is eleve adott hierarchikus szinteket jelent, hanem más nézőpontot, más kapcsolati, hatalmi hálót. Tehát a mikro-, mezo- és makrorégiók nem objektív fizikai térkategóriák, a regionális jelenségek nem egy általánosabb szubsztancia, a térbeliség eredői, még csak nem is az állandóan változó és eltérő területiséggel bíró reálfolyamatok egyszerű leképezése, hanem *politikai intézmények, így nem szükségszerűen, mindenkor és mindenhol léteznek és nem uniformizálhatóak.*

A régiók a legtöbb vizsgálatban módszertanieszköz-szerepet töltenek be. A különböző regionális térfelosztások, klasszifikációk jól demonstrálják a különféle célokhoz igazodó eszközjellegét. A régiók lehetnek a tudományos megismerés, vagy az akarat véghezvitelének (hatalomgyakorlás, irányítás, piacszervezés stb.) eszközei is. Hatalmi-társadalmi diskurzusok révén kerülnek meghatározásra, és egyeznek meg jelentésükben (tartalmukban). A kollektív elfogadás és használat legitímálhatja és az észlelt valóság, az élettér részévé teheti azokat, vagy módosítja a jelentést.

Szociológiai és antropológiai értelemben a régiók kialakulása elsősorban „valós regionalizálódáson”, kulturális (történetileg alakuló etnikai, nyelvi, vallási stb.) összetartozáson és különbségeken alapulhat, amikor a régió a kollektív tudatban etnológiailag rögzült *mentális tér*, amelynek többek között a nyelv, a szokások, az attitűd a reprezentációi, amelyek megjelenhetnek a tárgyi világban is. Ebben az esetben a politikai harc nem a megkülönböztetésért, nem a régió mibenlétének és határainak a meghatározásáért, hanem a meglévő különbségek elismeréséért, a konkrét tér uralásáért/irányításáért folyik. A valós mindennapi kapcsolatokból felépülő régiók autopoietikus rendszerként működnek. Ennek fontos kelléke a regionális jellemzők koncentrált megléte és karakteres elkülönülése a környezetétől.

Területi tőke

A tértudományokban a területi tőke fogalmának számos előzménye volt (területi miliő, atmoszféra, „spatial fix”, területi kontextus, területi beágyazottság, területi meghatározottság stb.). A mai értelemben használt fogalom ezek integrálását és a mai körülményekre való adaptációját jelenti. A területi tőke terminus technikus elsősorban *a konkrét földrajzi/közigazgatási területen meglévő sajátos erőforrás-*

együttes relacionális működési potenciáljára utal. Nem más, mint a működő lokalizált tér. A tárgyitőke-javak és a társadalmi (immateriális) javak konkrét összekapcsolódása (latouri kollektivitás). A fizikai és társadalmi elrendeződés, az elemek összekapcsolódása, a rendszerszerű működése teszi alkalmassá a területi tőkét bizonyos cselekvésekre és képességekre (pl. reziliencia) kifejlesztésére. Az áramlások terével szemben a konkrét teret alkotó relációkról, a helyhez kötött tényezők működéséről van szó.

A konkrét területhez (helyhez) kötött erőforrás-kombinációnak a belső és külső relációira, a működési módjára teszem a hangsúlyt. A belső viszonylatok és a külső strukturális kapcsolódások nagyban meghatározzák a meglévő adottságok kihasználhatóságát. A tértudomány relevanciáját aláhúzza, hogy a társadalom, annak tagjai, a természeti és művi dolgok adott időben *területhez kötöttek*, azaz adott pillanatban (intervallumban) a térben elfoglalt pozíciójuk rögzített. A térben elfoglalt konkrét pozíció (hely) azt is jelenti, hogy a dolgok valamikhez képest helyezkednek el, az események más eseményekkel egy időben, azok viszonylatában történnek. Ez a (tér)struktúrában elfoglalt pozícióként jelenik meg. Az együttlétezés a területhez kötődés formájában jelenik meg, amely sajátos relációkat, csak ott és akkor meglévő kapcsolatokat hoz létre. A rögzítettség, a fix kontextus, az ebből eredő *relációs potenciál* hatással van a társadalmi-gazdasági interakciókra.

A területi tőkére koncentrált területfejlesztési politika bizonyos eltolódásokat feltételez a fejlesztéspolitika prioritásaiban és az eszközök allokációjában. Inkább a kínálati oldalú eszközöket és az alulról jövő fejlesztési kezdeményezéseket preferálja a központi újraelosztó politikához képest. Célzottabb és területre szabottabb („place-based”) integrált ágazati és területi prioritásokat feltételez.

Helyben megvalósuló globális tértermelés

Szükség van az új globális világ strukturális és funkcionális összefüggéseinek a területi szempontú feltárására. A globalizációs folyamatok újfajta tereket hoznak létre, új területeket vesznek birtokba, és aláássák a hagyományos nemzeti, települési konténerszerű társadalmi működést. A globalizáció alapvetően a kapitalista gazdaság és a társadalom térkonstrukciója, a térbeli terjeszkedés és átstrukturálódás folyamata (Harvey 2001/b). *A lokális dolgok és cselekvések egy része a globális térformáló erők hatására új viszonyrendszerbe, új kapcsolati hálóba kerül, új globális térstruktúra részévé válik. A globális jelenségek téri konstruálódása – az uralkodó képzetekkel ellentétben – nem homogén tereket hoznak létre, nem folyamatosan fedik le a területeket, hanem saját logika alapján működő struktúrával rendelkeznek.*

A globális világ a nemzeti, a területi, a helyi kötődésen kívüli világot jelenti. Azok a helyi aktorok (cselekvéseik) válnak globálissá, amelyeknek a kapcsolataik, a viszonyrendszerük döntő mértékben már nem lokálisak, nem regionálisak, nem nemzetiek. A globalizáció nem csak széttöredezi a tradicionális – köztük a nemzeti, a területi – identitásokat, hanem új transznacionális, transzkulturális, transzkontinentális kötődéseket is teremt. Új társadalmi és ezáltal új földrajzi együttműködések, relációk jönnek létre. Korábban területileg (földrajzilag) elválasztott egységek együttélése, együtthatása, hálózatosodása jön létre.

A globális folyamatok, trendek által létrejövő/alakuló terek nem *a hagyományos értelemben hely- vagy területalapúak*, hanem úgy tűnnek, hogy hely- és térfüggetlen elemekből álló határtalan halmazok. A helyfüggetlenség abban az értelemben igaz, hogy a globalizált jelenségek „lokális” elemei közvetlenül alkotói a globális tereknek anélkül, hogy a különböző szintű hagyományos tereknek a szerves részei lennének. A globális egzisztenciák posztársadalma, a globális jelenségek számára a globális és lokális tér nem csak, nem elsősorban az elérhetőség, a hozzáférés javulása miatt válik eggyé, hanem nem létezik számukra a két különböző értelmezés, az értékrendek és a térhasználat különbözősége. A kozmopolita emberek számára a „világfalu” az a hely, ami az identitást, a kötődést, az értelmezéseket adja, ami nem egy konkrét helyhez, hanem *a földfelszín hálószerű helyeinek egészéhez köthető*. A tér- és helyfüggetlenség valójában azt jelenti, hogy nem elsősorban a területi-kulturális kötődésekkel, területi (kompetencia) határokkal rendelkező nemzeti, regionális és helyi intézmények és közösségek vannak hatással a termelés lokalizációjára, a munkahely és lakóhely választására, hanem a nemzetközi nagyvállalatok és intézmények kooperációs hálózatai. Ez valójában nem területietlenséget, térfüggetlenséget jelent, hanem más típusú a téri megjelenés és a területhez, helyhez való kötődés. Nemzeti cégek váltak és válhatnak globálissá és a globális kapcsolatrendszerükkel közvetíthetnek nemzeti érdekeket is. Ebben az értelemben nemzeti vállalatok (tulajdon esetén kormányok) szereznek nemzetközi, esetenként globális befolyást. Ma a legfejlettebb országok gazdaságai a legglobalizáltabbak, és ők a globalizáció hirdetői és motorjai is.

A globalizációban érdekelték azt hangsúlyozzák, hogy ezzel mindenki számára egyenlő esélyek nyílnak a fejlődésre, oldódhat a centrum–periféria viszony, és ez a folyamat tendenciájában területi kiegyenlítődéshez vezet. Ezzel szemben *a területi különbségek növekedése és új típusú különbségek keletkezése figyelhető meg*. A globalizáció sokak számára nem bővíti a lehetőségek terét, hanem szűkíti.

Ontológiai értelemben a globális és lokális folyamatok egy szinten léteznek. Ezek nem két különböző területi szintet képviselnek, nem két térdimenzió, hanem különböző, de elválaszthatatlan összefüggés-rendszer. A globális jelenségek is

helyben léteznek, a „területileg fix” dolgokat használják, reterritoralizálódnak. A legtöbb helyen hibrid módon együtt létező globalizmus és a lokalizmus közösen fejti ki a hatását. Ezt hívjuk glocalizmusnak, glocalizációnak. A konkrét helyek, a helyi társadalmak nem egyszerűen elszenvedői a „kívülről jövő” folyamatnak, hanem *aktív részesei, alkotó elemei és megtestesítői*. A vállalatok a helyi adottságok közepette, a területi tőke felhasználásával termelnek a világpiacra, és máshol az ottani körülmények között helyben működő vállalatokkal állnak versenyben. Tehát a globális gazdaság sem helyfüggetlen. A globális gazdaság azt jelenti, hogy *a helyben folyó termelés is transzlokális, hogy a lokális gazdaságok kölcsönös függőségi hálózat részeként működnek*. A globalizáció *a lokalitás immanens dialektikus folyamataként zajlik le*. Maga a lokalitás tartalma, a helyi gyakorlat kap új globális hangsúlyokat.

A társadalom, a gazdaság és a természeti környezet egymásra vonatkoztatásai

Megvizsgáltam a társadalom, a gazdaság és a természet együttkezelésének hagyományos elméleteit és gyakorlatát és javaslatot tettem a dolgozat szellemében történő újraértelmezésre, ezeknek az alrendszernek autopietikus rendszerekbe történő integrálására. A belső zárt rendszerben a rendelkezésünkre álló dolgokkal, technológiákkal, a természettel együtt élünk, cselekszünk. A különböző társadalmak önálló részrendszerek, amelyek strukturálisan kapcsolódnak környezetükhöz, amelynek más társadalmak is részei. Kifejtettem, hogy ismeretelméleti megközelítésben vagy az új ontológiák tükrében nem megkerülhető az antropocentrikus megközelítés, az ember a maga tudatával és cselekvéseivel együtt a természet része.

Epilógus

A dolgozatom tükrözi a térkutatásaim jelenlegi állását és megalapozza a további kutatások irányait. A későbbiekben – többek között – részletesebb kifejtésre vár az életvilágtér és a köztes tér koncepciója. A konkrét megjelölt vagy megélt tér a számunkra valóságos életvilágunkhoz kötődik. Az életvilágunkban keverednek a különféle elemek (dolgok, emberi tényezők), amelyeket egymáshoz fűződő viszonyaikban (relációikban, hálózataikban, elrendeződésükben) térként ragadunk meg. A személyes „kis életvilágunk”, a mindannyiunk megélt terei adják a hétköznapi cselekvéseink kontextusát, annak tárgyi, kulturális és társas összetevőivel együtt. Az életvilágtér nem a valóságos terek reprezentációi, nem is a lehetséges terek, hanem az aktuálisan számunkra való terek összessége. A számunkra gyakorlati relevanciával bíró tér, az életvilágunk tere nem folytonos homogén egész, hanem

különböző jelentőséggel bíró elkülönült részekből és azok kapcsolataiból, egymásra vonatkoztatásaiból áll. Az életvilágtér mindannak a formai megjelenését, a struktúráját tartalmazza, amiről tudomásunk van, ami számunkra létezik. Ezek nem alkotnak konzisztens egészet, nincs szükségszerű közös nevezőjük. Az életvilágtér nyitott, történetileg bővülő, változó, sokdimenziós rugalmas rendszer. Nincs minden mindennel összefüggésben, nem alkotnak a dolgok/jelenségek összefüggő hálózatot, teret. Az életvilágterek komplementere a „köztes tér”. Ahol nincsenek megfigyelt entitások és azok kapcsolatai, ott nem semmi van, hanem az a lehetőségterület, amely segítségével manifesztálódhatnak újabb tárgyak és kapcsolatok, így újabb terek is. A köztes tér nem üres, csak az adott megközelítésben, látásmódban, vizsgálati eszközzel nem mutatkozik meg. Ez biztosít egyfajta nyitottságot, végtelen lehetőséget. Koncepciómban nem a tér, hanem ez a köztes terület a mozgás, a cselekvés, az átalakulás, az újat alkotás előfeltétele.

Irodalom

- BARNES, B., BLOOR, D., HENRY, H. 2002: *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. Budapest: Osiris.
- BLOOR, D. 1992: *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge and Kegan Paul.
- DESCARTES, R. 1996: *A filozófia alapelvei*. Budapest: Osiris Kiadó.
- HEIDEGGER, M. 2001: *A lét és idő*. Budapest: Osiris.
- KUHN, T. S. 1984: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.
- LATOUR, B. 2005: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- LÖW, M. 2008: The constitution of space: The structuration of spaces through the simultaneity of effects and perception. – *European Journal of Social Theory*, 11: 1, 25–49.
- LUHMANN, N. 2006: *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat.
- MERLEAU-PONTY, M. 1989: *Phenomenology of Perception*. London and New York: Routledge.
- MINGERS, J. 2004: Can Social Systems be Autopoietic? Bashkar's and Giddens' Social Theories. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34: 4, 403–427.
- YI-FU TUAN 1977: *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

A témakörben megjelent fontosabb publikációk

- FARAGÓ L. 2004: A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. – *Tér és Társadalom*, 18: 3, 1–23.
- FARAGÓ L. 2006: A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalkotása. – *Tér és Társadalom*, 20: 2, 83–102.
- FARAGÓ L. 2007: Térstruktúra: térideák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. – *Tér és Társadalom*, 21: 4, 21–38.
- FARAGÓ L. 2010/a: Minden régió „politikai”! In: BENKŐ P. (szerk.): *Politikai régió – régiópolitika*. Budapest: Deák Kiadó, 46–54.
- FARAGÓ L. 2010/b: Területi koncentráció és jelentőségükből vesztő perifériák. In: BARTA GY. – BELUSZKY P. – FÖLDI ZS. – KOVÁCS K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 432–453.
- FARAGÓ L. 2012/a: Térértelmezések. – *Tér és Társadalom*, 26: 1, 5–25.
- FARAGÓ L. 2012/b: A tértudomány(ok) kihívásai. In: RECHNITZER J. – RÁCZ SZ. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Győr: SZE Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; Magyar Regionális Tudományi Társaság, 87–98.
- FARAGÓ L. 2013/a: Térrelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. – *Tér és Társadalom*, 27: 4, 3–29.
- FARAGÓ L. 2013/b: Basic principles of the constructivist theory of space and the creation of regions. In: PÁLNÉ KOVÁCS I. – SCOTT J. – GÁL Z. (szerk.): *Territorial Cohesion in Europe: for the 70th Anniversary of the Transdanubian Research Institute*. 155–167.
- FARAGÓ L. 2014: A társadalom, a gazdaság és a természeti környezet „szentháromsága”. *Valóság*, 57:6 49–55.
- FARAGÓ L. 2016: The Social (Sociological) Turn in the Discourse About Space. *Romanian Review of Regional Studies*. 12: 1, 3–12.
- VARRÓ K, FARAGÓ L. 2016: The Politics of Spatial Policy and Governance in Post-1990 Hungary: The Interplay Between European and National Discourses of Space. *European Planning Studies*. 24: 1. 39–60.